

Vabamüürlusest Venemaal ja Läänemere ääres

Silver Loit. Valguse poole. Lühiülevaade vabamüürlusest Venemaal ja Läänemereprovintides 18.–19. sajandil. Zeus ja Silver Loit, Tartu, 2014, 316 lk.

Vabamüürlusele võib läheneda kahte teed pidi: üks on vabamüürlilik õpetus ja rituaalne töö loožides, mis jääb põhiliselt looživendade siseteadmiseks. Vabamüürluse esimesel kolmel astmel õpetatakse kandidaadile enese moraalset läbikompamist, nii et senine profaanne elu asendub müstilise surma läbi valgustumise poole pürgimisega. Õpetuse sümbolne tegevus toimub kuningas Saalomoni templi lävel ja sees ning erinevate astmete rituaalinäidendites kasutatavad sõnad, liikumistrajektorid, visuaalsed sümbolid, regaalid pakuvad vabamüürlasest kandidaadile vastavalt tema sisemisele arengutasemele ning vastuvõtuvõimele ainulaadse kogemuse. Kui kolme esimese astme sisulise tähenduse kohta leidub piisavalt materjali, siis tunduvalt vähem on seda leida kõrgemate astmete initsiatsiooniriitustest.

Ja teisalt pakkusid vabamüürlilikud praktikad valgustusajastul uut tüüpi sotsiaalset suhtlemist, nagu viisakust, galantsust, moraalsust. Näiteks Londonis, kus oli valitsenud juba pikaajaline teatritraditsioon, kujunes vabamüürlasest uut tüüpi teatripublik, kes oskasid etenduse ajal kuulata ja vaikida – seda oli neile õpetanud käitumispraktika loožides. Või näiteks kandis varases vabamüürluses kirjeldatud vendade vaheline verevanne endas sügavamalt sümbolset tähendust, tähistades sinivereliste autoriteedi lõppu. Loožides praktiseeriti egalitaarseid suhtlusvorme ja diskussioonivabadust, seisuslike

eelarvamuste asemele astusid tolerantsus, kriitikkameel ja ususalivus. Nõnda harjutati esimest korda ka tulevikuuühiskonna sotsiaalse võrdsuse norme.¹ Loožide nimekiri kajastas ilmekalt valgustusajastu vabamüürluse üht kandvamat põhimõtet tuua kokku eri seisuste esindajad. Sellist fenomeni on nimetatud „kodanikuühiskonna laboratooriumiks”, sest looži liikmeteks võeti ka neid, kes muidu oma sotsiaalse päritolu tõttu ei oleks saanud kuuluda seltside, klubide või muude intellektuaalsete ühingute koosseisu, nagu näiteks kaupmehed, väikeharitlased või käsitöölised. Vabamüürlastega liitumisel sai oluliseks mitmekülgse hariduse nõue ning piisav jõukus, et tegeleda heategevusega.

Nii mõneski mõttes tundub tänapäeval ohutum uurida valgustusajastul tekkinud vabamüürlust kui teha seda kaasaegse tegevuse kohta, sest vabamüürlus on Eestis jätkuvalt avalikkuse eest saladuslooriga kaetud ning liikumise suhtes leidub nii kirglikke pooldajaid kui ka vastaseid. Alates Eesti taasiseseisvumise aegsest perioodist, kui avanes võimalus ka vabamüürluse taassünniks, pole Eesti vabamüürluse ajaloo uurimine olnud eriti ulatuslik. Siinkohal võib esile tuua ajakirjas Akadeemia Gotthold Ephraim Lessingi vabamüürlust käsitleva kirjutise „Ernst ja Falk. Vestlusi vabamüürlastele“ koos Juri Lotmani kommentaaridega.² Johan G. Hakman (Juhan Kahk) on avaldanud uurimuse esimestest Eesti vabamüürlasest.³ 1999. aastal loodud Eesti Suurlooži esimeseks suurmeistriks tõusnud Arno Kõörna pakub ka lühiülevaate vabamüürluse taassünnist Eestis 1990. aastatel.⁴

Baltisaksa päritolu ajaloolast Henning von Wistinghausenit on huvitanud Tallinnas tegutsenud vabamüürlaste loožide, eriti „Isise“ looži sotsiaalne koosseis.⁵ Wistinghausen vaatab pigem inimesi, vabamüürluse vaimne sfäär on tema huvide fookusest mõnevõrra väljas, kuid siiski juhib ta tähelepanu asjaolule, et vabamüürlaste loožide keelamine 1822. aastal lõpetas küll nende tegevuse, kuid vabamüürlilikud aated ja ideaalid kanti üle uute seltside vaimusse. Tema sõnul leiab Kuramaa Kirjanduse

¹ J. Habermas. Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Tallinn, 2001, lk. 13–14.

² G. E. Lessing. Ernst ja Falk. Vestlusi vabamüürlastele. – Akadeemia 1992, nr. 2, lk. 242–267; nr. 3, lk. 467–487.

³ Johan G. Hakman. Esimesed Eesti vabamüürlased. ASZ Tartu, 2000.

⁴ A. Kõörna. Vabamüürlus: müstika ja tegelikkus. Zeus, Tartu, 2000; Mehed sinistes põlledes. Olion, Tallinn, 2006.

⁵ H. v. Wistinghausen. Näitlejad ja muusikud Tallinna vabamüürlasloožide liikmeina. – Akadeemia 1997, nr. 11, lk. 2303–2320; H. v. Wistinghausen. Freimaurer als Gründer von Verein und gesellschaften in Reval in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Quatuor Coronati Jahrbuch für Freimaurerforschung 2005, nr. 42, lk. 287–305.

ja Kunsti Seltsi (*Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*, 1815), Õpetatud Eesti Seltsi (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*, 1838), Eestimaa Kirjanduse Ühingu (*Estländische Literarische Gesellschaft*, 1842) jt. nimekirjadest terve rea endisi vabamüürlasi.⁶ Nendest seltsidest kujunesid uued vaimsed keskused, kus säilisid vennalikkuse ja koostöö printsiibid eri seisuste vahel ning kust said alguse ka rahvusliku ärkamise ideed.

Vabamüürlike ideede avaldumist Balti provintside mõtte- ja kultuuriloos laiemalt on käsitlenud Indrek Jürjo, kes on esile tõstnud, et Riias välja antud vabamüürlaste ajakiri Maurerische Monatsschrift oli täielikus kooskõlas valgustusideedega.⁷ Kunstiajaloolane Epi Tohvri näitab visuaalsete allikate kaudu valgustusajastu vabamüürluse mõju Balti kubermangudes tegutsenud institutsioonidele ning Rutikvere mõisa omanike Otto von Pistohlkors II ja IV vabamüürlikkude tausta nende kunstiloome mõjutajana.⁸

2014. aastal Silver Loidilt ilmunud raamatu „Valguse poole. Lühiülevaade vabamüürlusest Venemaal ja Läänemereprovintside 18.–19. sajandil“ suurim väärtus seisneb selles, et see annab süsteemse ülevaate Vene vabamüürluse tekkeleost ja arengust kuni liikumise keelustamiseni Vene impeeriumis 1822. aastal. Eraldi tasub välja tuua erinevate loožide töörituaalide lühitutvustused, nagu näiteks *observantia stricta* või Rootsi riituse kohta, mis hõlbustavad edaspidi sündmuste jälgimist. Nõnda ilmneb, et loožide töörituaalide valik oli tugevasti seotud valitsejate poliitiliste eelistuste ja jõujoontega, aga ka teatava kriitilise hoiakuga eelneva valitseja poolt soovitud loožide suhtes. Raamatus on isikute ja näidete varal ilmekalt illustreeritud, kuidas Vene vabamüürluses rivaalitsesid omavahel loožide suurmeistrid ning nende poolt kehtestatud rituaalid. Eriti teravaks muutus seis pärast Aleksander I liberaalset valitsemis-

perioodi 1814. aastal. Siia võib lisaks tuua näite kirjavahetusest Rutikvere mõisa omaniku Otto Friedrich von Pistohlkors II ja tema poja, Otto Friedrich von Pistohlkors IV vahel. Nii isa kui ka poeg on mõlemad kuulunud Peterburi vabamüürlaste hulka: Pistohlkors vanem oli aktiivne 18. sajandi kolmandal veerandil, poeg 19. sajandi alguses. 1814. aastal on Pistohlkors IV koju isale kirjutanud, et Peterburis on pingelised ajad, sest teatud isikud püüavad muuta looži töörituaali ja need intriigid kahjustavad tugevasti vabamüürluse mainet.⁹ Samuti sai raamatus kinnitust fakt, et Tallinnas Zinnendorfi riituse alusel tegutsenud loož „Isis“ kuulus otse Saksa Suure Maalooži alla, mille patrooniks oli Preisi kuningas. See näitab esimeste Eesti vabamüürlaste võimalikke otsesidemeid ilma Peterburi vahendusega. Raamatu toimetaja Evi Laido on teinud head tööd, vabamüürlikele terminitele on püütud leida võimalikult täpsed eestikeelsed vasted.

Kuid põhilised etteheited raamatule on seotud allikmaterjali ja erialakirjanduse kasutamise valikulisusega ning materjali esitamise ebaühtlusega, milles esineb ka teemakordusi. Näiteks mainib autor kasutatud kirjanduse osas Erich Donnertit, kuid tema sisukas teos „Russisches Illustriertes Freimaurerlexicon“¹⁰ on jäänud üldse autori huviorbiidist välja. Samuti leiab raamatus minimaalselt Eesti Ajalooarhiivis leiduvat allikmaterjali. Kahjuks pole üldse kasutatud Eestimaa Kuberner Kantselei ja Liivimaa Kuberner Kantselei fondides leiduvaid rikkalikke materjale loožide asutamise ning liikmete nimekirjade kohta. Kuna raamatus on peaarhiv pandud Vene valitsejate ja vabamüürluse eri suundade vahelise ülevaate loomisele, siis ajaloo huvilisele lugejale oleks kõige huvipakkumaks teemaks olnud vabamüürlike käitumispraktikate avaldumine Balti kultuuri- ja ühiskonna mõtteloos

⁶ H. v. Wistinghausen. Freimaurer in Estland. Ihre sozialstruktur am Beispiel der Revaler Loge „Isis“ 1773–1820. – Zwischen Aufklärung und Baltischen Biedermeier: elf Beiträge zum 14. Baltischen Seminare 2002. Hrsg. von Otto-Heinrich Elias, Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, Lüneburg, 2007, lk. 177–210.

⁷ I. Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koostanud I. Põltsam-Jürjo ja T. Tannberg. Greif, Tartu, 2011.

⁸ E. Tohvri. Vabamüürlike ideede avaldumisest Eesti arhitektuurikultuuris 18. sajandi lõpus – 19. sajandi alguses. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2008, nr. 1–2 (17), lk. 56–86; Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Dissertations Historiae Universitatis Tartuensis 18. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2009; Vabamüürlus ja arhitektuur – Otto Friedrich von Pistohlkorside kunstiloomingu ideelistest allikatest. – Vabamüürlus, arhitektuur ja ajalooline interjöö. Uurimusi kunstist, tapeetidest ja Pistohlkorside perekonnast 18. sajandist 20. sajandi alguseni. Tartu Linnamuuseumi Aastaraamat, Tartu, 2015, lk. 27–38.

⁹ EAA, f. 2471, n. 1, s. 177, l. 2–4p.

¹⁰ E. Donnert. Russisches Illustriertes Freimaurerlexicon. Ein Beitrag zum gesellschaftlichen Wirken und künstlerischen Schaffen der Freimaurerei in Russland. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2012.

18.–19. sajandil, kuid kahjuks on see peatükk üks vastuolulisemaid.

Kui autor ütleb raamatu eessõnas, et ajaloolasel osutub parimagi tahtmise korral keeruliseks välja sõeluda spetsiifiliselt vabamüürlike põhimõtteid, hoiakut või käitumist, tuues võrdluseks Mozarti „Võluflöödi“, mida saab nautida, teadmata ka, et see on vabamüürlike teos, siis siinkohal võiks Silver Loidile siiski vastu argumenteerida, et valgustusajastu vabamüürlik käitumispraktika soosis isiksuse enesearengut ja ühiskondlikku aktiivsust. Kahjuks on autor ebajärjekindlalt lähenenud vabamüürlikele praktikatele ühiskondlikus elus. Välja on toodud vabamüürlaste aktiivsuse lugemisringide asutamisel, samuti on kirjeldatud Venemaa Vaba Majandusühingu seoseid vabamüürilusega, kus neljateistkümne asutajaliikme seas oli viis mõjukat vabamüürlast, kuid samas Baltikumi esimese teadusseltsi – Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi – puhul autor seda seost tunnustada ei taha. Kuigi sotsieteedile algkapitali annetaja oli Riia vabamüürlane Peter Heinrich Blankenhagen. Esimesed liikmed kuulusid pea kõik Riia vabamüürlaste looži *Der kleine Welt*¹¹ eesotsas Karl von Sieversi, krahv Ludwig August Mellini jt.¹²

Silver Loit on Moskva ülikooli tegevuses tõstnud esile vabamüürlikku tausta (lk. 132–133), kuid samas oleks kindlasti raamatule kasuks tulnud ka varasemate Eesti vabamüürlust käsitlevate uurimistööde põhjalikum üleluge mine, sest märgib ju ka autor, et vabamüüriluse ajaloo uurimusi meil napib. Näiteks räägib autor leheküljel 163, et on teada, et Tartu ülikooli õppejõudude seas leidis vabamüürilasi, siis kahjuks ei ole jätkunud jõudu tutvuda Epi Tohvri doktoritööga,¹³ mis on küll märgitud kasutatud kirjanduse hulka, kuid sisuliselt seda kasutatud ei ole. Seetõttu tasub lisada, et ka Tartu ülikooli taasavamise vaimset atmosfääri kujundasid

baltisaksa aadlikest kuratooriumi liikmed, kelle hulgas enamik olid vabamüürliku taustaga, nagu näiteks asekuratuur Johann Friedrich Emanuel von Ungern-Sternberg (1763–1825), kes kuulus Tallinnas tegutsenud Isise looži ja oli selles loožis meistri astmel.¹⁴ Teine väga mõjukas kuratooriumi liige ja vabamüürlane oli senaator Gotthard Andreas von Mannteuffel, kes 1781.–1783. aastal välismaal viibides oli astunud Pariisis looži nimega *Amis Reunis*.¹⁵ Tartu ülikooli taasavamise sündmustega olid veel seotud Eestimaa rüütelkonna peamees Jakob Georg von Berg, Göttingeni ülikooli kasvandik ja Isise looži vabamüürlane,¹⁶ Carl Otto von Transehe, Göttingeni ülikooli haridusega ja liberaalsete vaadetega mees¹⁷ ning Burchard Christoph von Vietinghoff, kes oli õppinud *Philantropin*'is Dessaus ja õigusteadust Göttingenis.¹⁸ Samas oli kogu Vietinghoffide perekond tihedalt seotud Riias tegutsenud vabamüürlaste loožiga *Der kleine Welt*. Kuramaa rüütelkonna huve kaitsesid sealsed tuntud vabamüürlastest aadlikud Johann Ulrich von Grothuss ja Otto Johann Heinrich von Mirbach, kellest viimane oli samuti juurahariduse omandanud Göttingenis ning kuulus Miitavis tegutsenud looži *Zu den drei gekrönten Schwerdtern im Orient*.¹⁹

Peale selle kuulus Tartu ülikooli professorkonnast terve rida õppejõude vabamüürlaste loožidesse. Olgu siinkohal välja toodud kristliku moraali ja dogmaatika professor Lorenz Ewers, meditsiiniprofessor Martin Ernst Styx, kodanikuõiguste korraline professor Christoph Christian Dabelow, sünnitusabi ja günekoloogia professor Christian Friedrich Deutsch, kirurgiprofessor Johannes Christian Moier, meditsiini eradotsent Hermann Johann von Koehler. Autor on oma raamatus lk. 76–77 käsitlenud Halle ülikooli kui esimest Saksa haridustemplit, kus vabamüürilus kindlalt juurdus. Selles ülikoolis astus üliõpilasena *Zu den drei Degen* looži ka

¹¹ LVVA, f. 4038, n. 2, s. 1390, l. 19–25. (nimekiri looži *Der kleine Welt* kuulunud vabamüürlastest)

¹² 1776. aastal oli Ludwig August krahv Mellin vastu võetud illuminaatide salaühingu liikmeks Constantinus Magnus nime all ning hiljem liitus ta Riias tegutsenud vabamüürlastega. (LVVA, f. 4038, n.2, s. 1389, l. 15)

¹³ E. Tohvri. Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2009, lk. 88–98.

¹⁴ EAA, f. 1674, n. 2, s. 207, l. 11.

¹⁵ P.-Y. Beaurepaire. *L'Autre et le Frère. L'Enranger et la Franc-maçonnerie en France au XVIIIe siècle*. Honoré Champion Éditeur, Paris, 1998, lk. 802.

¹⁶ EAA, f. 291, n. 10, s. 421, l. 16p.

¹⁷ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, 1734–1837. August Lax Verlagsbuchhandlung, Hildeheim und Leipzig, 1937, lk. 295.

¹⁸ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, lk. 277; LVVA, f. 4038, n. 2, s. 1390, l. 20.

¹⁹ Die Matrikkel der Georg-August-Universität zu Göttingen, lk. 370; LVVA, f. 5759, n. 2, s. 530.

hilisem Tartu ülikooli esimene raamatukogu direktor, klassikalise filoloogia, elokvensi ja esteetika professor Karl Simon Morgenstern ja sai seal teise vennasmüürlase astme.²⁰

Kui tõepoolset süveneda ainult tekstidesse, võib juhtuda, et otsest viidet vabamüürluse ja seltside ning ülikoolide asutamise vahel on keerulisem leida, kuid selleks tuleb appi visuaalne kommunikatsioon ja kujundite võim, mis uute kultuuriajalooliste meetoditena on abistavateks tööriistadeks ajaloolase uurimislaua. Vabamüürlus on väga visuaalne, sümbolite- ning pildikeskne, rääkimata regaalidest, tunnusjuveelidest ja muust atribuutrikast, mis kuulub vabamüürlaseks olemise juurde. Nõnda võib ka 19. sajandi alguses kasutusel olnud Tartu ülikooli väikese pitsati kujunduses ära tunda vabamüürliliku sümbolikat, mille töötas välja maalikunstniku kalduvustega asekuraator J. F. E. von Ungern-Sternberg.²¹ Tartu ülikooli väikesel pitsatil on kujutatud ehituskividest laotud püramiidi ja see sümboliseerib keiser Aleksander I kui vabamüürluse kaitsjat ja *Alexander zum gekrönten Pelikan* looži suurmeistril.²² Püramiidi kõrval lebab sfinks, selle kõrval paikneb gloobus. Esiplaanil on veel kujutatud diagonaalis redelit, sirklit ja malli ning tervistusjumal Asklepiose keppi, mille ümber on väändunud madu. Lüüra on antiikajast alates olnud Apolloni sümboliks, kuid vabamüürlikus sümbolikas tähistas lüüra ka Hermes Trismegistost kui iidse Tarkuse sümbolit. Redel tähistab vabamüürlikus sümbolikas Jaakobi redelit, mis oli ühtlasi ka Mandri-Euroopa vabamüürluse tähiseks.²³

Ja siinkohal on tõesti võimalik analüüsida Tartu ülikooli taasasutamise tagamaid ja vabamüürlilike praktikate pingeväljas, nagu juhtus 1799. aastal, kui tehti uus katse avada Tartu ülikool. Peagi viidi Paul I meele muutuse järel ülikool üle *Academia Petrinasse*. Alles keiser Aleksander I trooniletõusmisega muudeti otsus tagasi Tartu kasuks, kuid pettunud Kuramaa aadlike poolt jätkusid intriigid veel pikka aega. Tartu ülikooli taasavamise ümber toimunud sündmused kajastasid ühtlasi Balti kubermangude – Eesti- ja Liivimaa ning Kuramaa – vahelist rivaliteeti kultuurilise ja vaimse keskuse asupaiga üle.

Kokkuvõttes oleme saanud väärt lugemisvara, mis täiendab vabamüürluse ajaloo uurimusi

meie kultuuriruumis. Kuid siit võib edasi küsida, millist rolli mängib vabamüürlus 21. sajandil. Kas vabamüürlus suudab anda ühiskonnale väärt ja moraalselt kõrgtasemel vendi, kelle südames on kohta sallivusel, tolerantsust teistsuguse suhtes, avatud südant heategevusele? Üleüldises erinevate religioonide kokkupõrkumise raginas sobiksid vabamüürliliku põhimõtte religioonide rahulikuks koosseistestamiseks igati kaasaegsesse ühiskonda, kuid omaette küsimuseks jääb siiski avatud ühiskonna idee, milles vabamüürlus kui algsest seisusest ületav ja isiksusi avardav liikumine on tänases Eestis suletud organisatsioon, mille kohta avalikkuses infot napib ja see omakorda toidab foobiaid ning kahtlustusi. Kuid loodetavasti aitab Silver Loidi raamat kaasa vabamüürluse rikkaliku ajaloo tutvumisel ning tekitab nii mõneski ajalootudengis huvi selle teemaga tegelemiseks, sest tänaseks on vabamüürluse uurimine end jõuliselt murdnud ka akadeemilistesse ringkondadesse.

Epi Tohvri

Epi Tohvri

(1970), PhD, arhitektuuriajaloo dotsent,
Tallinna Tehnikaülikooli Tartu kolledž,
Puiestee 78, 51008 Tartu,
epi.tohvri@ttu.ee

²⁰ EAA, f. 402, n. 4, s. 415, l. 15–16.

²¹ EAA, f. 402, n. 5, s. 10, l. 2–2p.

²² EAA, f. 2471, n. 1, s. 177, l. 1–1p.

²³ B. E. Jones. *Freemason's Guide and Compendium*, Harrap, London, 1988, lk. 405–406.